

Balharová, Andrea

**Helena Salichová jako sběratelka pověrečných pověstí o vodníkovi z území
Slezska**

Bohemica litteraria. 2024, vol. 27, iss. 1, pp. 71-91

ISSN 1213-2144 (print); ISSN 2336-4394 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/BL2024-1-5>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.80196>

License: [CC BY-NC-ND 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20240723

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Helena Salichová jako sběratelka pověrečných pověstí o vodníkovi z území Slezska

Andrea Balharová

ABSTRACT

Helena Salichová as a Collector of Superstitious Legends from Silesia

This article is dedicated to the author, painter and collector of Silesian folklore Helena Salichová. In the introduction, her written estate is described, from which the records of superstitious (i.e. demonological) legends were selected for further examination, specifically those featuring the figure of the water spirit (a folder called *Hasrmani*). In the records stored in this folder, we identify both the narrators from whom Salichová collected the stories and the locations of collection, and we are also interested in the author's possible interventions in individual texts. The characteristic of the water spirit is not omitted either. It is observed how he is perceived in the context of folklore and how he is depicted in Salichová's records.

KEYWORDS

Helena Salichová; written estate; demonological legend; water spirit (hasrman).

KLÍČOVÁ SLOVA

Helena Salichová; literární pozůstalost; démonologické pověsti; vodník (hasrman).

Úvodem

Helenu Salichovou (1895–1975) budou nejspíš znát převážně lidé, kteří žijí, anebo vyrůstali ve slezském regionu. Pod jejím jménem si nejčastěji vybaví malířku, méně už spisovatelku, přitom Helena Salichová nejenže rozvíjela vlastní tvorbu (jak výtvarnou, tak literární), ale věnovala se také sběru lidové slovesnosti a zaměřovala se rovněž na osvětovou činnost. Velký vliv na pozdější tvůrčí zaměření Salichové měl bezesporu její otec, venkovský buditel a učitel Josef Salich. Právě ten Helenu přivedl k zájmu o umění, zejména o hudbu a literaturu. Významný vliv měla na autorku také její chůva, Hana Proská, která ji od útlého dětství seznamovala s lidovými písněmi a vyprávěními, ale především s výtvarným uměním, ať už s obrázky malovanými na skle, anebo dřevorytem, což je jedna z grafických technik, které autorka ve své tvorbě opakovaně užívala. Helenina chůva také podnítila její zájem o písňový a prozaický folklor.

Právě prozaickému folkloru se chceme věnovat blíže. Spousta pověrečných pověstí a povídek se prozatím nedočkala publikování a nám se zdají důležité už proto, že se jedná o doposud blíže neprobádaný materiál, který má minimálně potenciál obohatit představu o podobě (slezské) pověstové tradice. Náš badatelský zájem zužujeme na zápisy těch pověrečných pověstí, ve kterých vystupuje postava vodníka – ten je totiž jednou z nadpřirozených bytostí, které se ve slezské folklorní tradici objevovaly nejčastěji; také ve sběrech pověrečných pověstí Heleny Salichové je tato postava nejfrekventovaněji zastoupena.

Na zápisech uložených v konkrétní složce (s názvem *Hasrmani*) poukážeme, jak Salichová postupovala při zaznamenávání folklorních vyprávění, pokusíme se zjistit, od koho vyprávění získávala a zda zapisovala vyprávění od určitých vypravěčů častěji než od jiných a v jakých konkrétních oblastech nejhojněji sbírala. Z analýzy záznamů pověstí bude rovněž patrné, čím je zmiňovaná postava vodníka charakteristická a jak se projevovala v konfrontaci s člověkem.

Písemná pozůstalost Heleny Salichové

Zmínili jsme, že působení této autorky a výtvarnice je spjato s regionem Slezsko. Ostatně také její písemnou pozůstalost najdeme uloženou v Památníku Petra Bezruče v Opavě, tedy v jednom z expozičních objektů opavského Slezského zemského muzea (dále SZM). Pozůstalost Salichové byla odkoupena v roce 2010 prostřednictvím Výtvarného centra Chagall od jeho ředitele, PhDr. Petra

Pavliňáka. O jejím odkoupení se začalo jednat už v roce 2009, poradní sbor pro sbírkotvornou činnost SZM pak akvizici schválil v září roku 2009, a konečně majetkem Uměleckohistorického pracoviště SZM se stala 5. ledna 2010.

Písemná pozůstalost umělkyně je v současnosti rozdělena do 21 krabic a byla součástí celé její pozůstalosti spolu se souborem 112 kresebných děl, 203 obrazů, 670 grafických děl a tří plastik. Jednotlivé složky pozůstalosti jsou označeny inventárními čísly (U 3062 AP – U 3234 AP) a jsou dále rozděleny do tematických částí. Vedle nich se nacházejí dvě jednotky označené pouze přírůstkovými čísly. Celá pozůstalost byla roztržena studentkou Annou Vráblikovou, která se v rámci své diplomové práce zaměřila na literární a sběratelskou činnost Heleny Salichové (VRÁBLIKOVÁ 2014). Kromě písemného a obrazového materiálu se v pozůstalosti dále nacházejí předměty denní potřeby (tři autorčiny kabelky, školní brašna staršího bratra Vojtěcha i s obsahem), rovněž vyšívací předlohy, ubrusy, přehozy, krajky a jejich zbytky nebo oblečky pro panenku.

Vzhledem k tomu, že se Helena Salichová věnovala sběru lidové slovesnosti, najdeme v její písemné pozůstalosti především textový materiál etnografické povahy. Mimo něj jsou tu však uloženy další texty, spojené většinou s projekty nebo osvětovými či kulturními akcemi, na nichž se Salichová podílela.¹ Nedílnou součástí písemných materiálů je pak také autorčina korespondence a další písemnosti osobní povahy, mj. ocenění a vyznamenání, ale také např. doklady a další důležité dokumenty (např. rodné listy autorky a jejích synů aj.).

Za zmínku jistě stojí projekt Budujeme Slezsko, do něž se Salichová po skončení druhé světové války v roce 1945 zapojila spolu s učitelem Jindřichem Šajnarem. Cílem projektu bylo získat finanční prostředky, které měly sloužit k napravení válečných škod způsobených zejména v době trvání tzv. Ostravské operace v roce 1945. Ve složkách vyčleněných tomuto tématu můžeme nahlédnout do dokumentů převážně z let 1945–1948, z jejichž bližšího prozkoumání zjistíme, jak probíhala příprava projektu, jaké byly odhadované a následně obdržené finanční příspěvky na obnovu poškozených obcí a které akce se v rámci propagace projektu pořádaly. Zajímavá je ovšem i přednášková a osvětová činnost Heleny Salichové a mnoho záznamů z besed či přednášek je taktéž uchováno v její písemné pozůstalosti. Kromě přednášek vztahujících se k akci Budujeme Slezsko a referátů o slezské lidové písni a lidové slovesnosti pořádala Salichová např. přednášky o lidové kultuře a tradicích ve Slezsku (např. o velikonočních

1) Salichová se také nejednou podílela na přípravách rozhlasových a televizních pořadů, přičemž se sama některých z nich zúčastnila. Zachované scénáře pořadů jsou zaměřeny na její vyprávění o lidových písních, pohádkách, krojích a výtvarném umění, ale i na tvorbu Leoše Janáčka, se kterým spolupracovala.

či vánočních zvyčích regionu). Kromě toho je autorkou úvah, esejů a článků, v nichž se zamýšlí především nad teoretickými otázkami vztahu člověka a umění. Věnovala se také životnímu stylu (barevné typologii a odívání, kosmetice) a péči o zdraví. Zájem Salichové se konečně soustředil také na slezskou kuchyni, proto v písemné pozůstalosti najdeme i pět sešitů receptů, tj. kuchařek zaměřených jak na přípravu pokrmů, tak na zpracovávání a uskladňování surovin a péči o domácnost.

Uvedli jsme, že pozůstalost Salichové je bohatá také na obrazový materiál.² Můžeme tu najít ilustrace k autorčiným knihám (ať už těm publikovaným, nebo k jiným, které se publikace nakonec nedočkaly) a přes dvacet skicáků s různými kresbami a studiiemi (vč. např. kreseb krojů), ale i tři krabice fotografií, které jsou seřazeny tematicky. Zde narazíme mj. také na portrétní fotografie lidových vypravěčů, nebo na snímky krojů.

Co se týká etnografického materiálu, Helena Salichová svůj zájem soustředila na lidovou píseň,³ dále se zajímala o lidový kroj ze Slezska a Lašska,⁴ ale také o lidovou prózu (pohádky, pověsti a povídky, zejména pověrečné). Sběry začala Salichová pořizovat v době, kdy působila jako učitelka ve škole v Kyjovicích, v období trvání první světové války. Až do roku 1923 sbírala zejména v oblasti Kyjovic a okolí (Krásné Pole, Horní a Dolní Lhota, Čavisov, Těškovice a Pustá Polom) a od tohoto roku pak i v Klimkovicích a okolí a v oblasti Polanky nad Odrou. Rok 1923 se stal pro Salichovou zlomovým z toho důvodu, že její otec byl přeložen ze školy v Kyjovicích právě na školu v Polance nad Odrou. Zde zastával funkci ředitele školy. Helena Salichová sem rodinu jezdila navštěvovat a o tři roky později se tam přestěhovala.

Zájem o lidovou píseň probudil u Salichové zřejmě její otec, který Helenu vedl k hudbě od dětství a sám ji např. učil hrát na hudební nástroje, ale stejně tak ji v tomto směru mohla ovlivnit její chůva. V pozůstalosti je uloženo kolem dvaceti zpěvníků a několik složek a sešitů s notovými záznamy, a to nejen k písničkám lidovým, ale taktéž k písničkám umělým (mj. k veršům V. Hálka nebo k písničkám z filmů, např. ze snímku *To neznáte Hadimršku*). Najdeme tu i sešit hudební teorie opatřený názvem *Elementární hudební teorie M. Hála*.

Co se týká lidových krojů ze Slezska a Lašska, z materiálů uchovaných v pozůstalosti vyplývá, že Salichová při jejich studiu úzce spolupracovala s etnografem

2) S působením Salichové v oblasti výtvarného umění souvisí jistě také zachované katalogy výstav výtvarného umění (z 30.–70. let 20. století).

3) Sebrané slezské lidové písně pak byly vydány v souboru *Slezské lidové písně svatební a jiné z Kyjovic a okolí* (1917), dále v knihách *Slezské písně ze sbírky Heleny Salichové* (1920) a *Národní písně slezské* (1920).

4) Na ten je zaměřena monografie *Stařečina loktuše* (1975).

Jožou Vochalou, někdejší ředitelem muzea Lašská jizba v Sedlišti na Frýdecko-Místecku. V materiálech zaměřených na toto téma jsou uloženy obrázky a fotografie krojů, kresby slezských ornamentů, ale i články o obyvatelích a krojích z území Slezska, převážně z oblasti Těšínska. V pozůstalosti je pak uložen i samotný rukopis monografie *Stařeňčina loktuše* (1975), v níž se autorka věnuje právě tradičnímu slezskému a lašskému kroji, avšak zařadila sem také několik lidových pověstí z regionu.

Prozkoumáme-li blíže zápisy lidových vyprávění, zjistíme, že Salichová se mimořádně zajímala o tematiku smrti, posmrtného života, umírání a mrtvých. Najdeme zde okolo 130 záznamů zaměřených na dané téma a celou složku strojopisů nazvanou *Pověsti země Lašské*, která je dále rozdělena do dvanácti podslůžek (kapitol), z nichž je většina textů orientovaná právě na téma smrti, ale také na lidské hříchy a osoby vymykající se dobovým společenským konvencím (např. svobodné matky). Rukopis titulu *Pověsti země Lašské* existuje v několika verzích a je pravděpodobné, že byl určený k publikaci. Skupinu textů s výše uvedenou tematikou můžeme žánrově označit jako pověrečné povídky a pověsti, a právě na tento typ lidové prózy se orientovala Salichová nejvíce. V sešitcích i v samostatných složkách na volných listech nalezneme velké množství textů o nadpřirozených postavách či jevech (konkrétně o hastrmanech, různých strašidlech, morách, mámeních, uhranutích a čarodějnicích, důlních duších nebo skrytých pokladech), ale také o nejrůznějších pověrách (například o tom, co mají zakázáno dělat tzv. položnice, tj. ženy v období šestinedělí), hříších (křivé přísaze) či zločinech (o zlodějích).

Z oblasti lidové prózy zajímaly Salichovou kromě pověstí a pověrečných povídek také pohádky. V pozůstalosti se nachází pohádkový materiál zahrnující všechny pohádkové typy (tedy pohádky kouzelné, zvířecí, legendární i novelistické), které jsou zaznamenány v samostatných sešitcích, anebo roztrženy přímo do složek nazvaných *Slezské pohádky, bajky a pověsti* (ve variantách I.–V.). Některé z nich byly upraveny a následně vydány v souboru *Slezské bajky*⁵ v roce 1958.

Kromě uvedených nepublikovaných textů včetně těch, jejichž vydání bylo zřejmě zamýšleno, jsou v pozůstalosti uloženy také rukopisy knih vydaných, konkrétně pohádkového souboru *Slezské bajky* (1958), knihy autorských pohádek *Dům z pohádky* (1945) a kroniky *Ze starých časů* (1947). Dodejme, že zmíněné rukopisy obou uvedených pohádkových souborů existují ve třech verzích.

5) V přepracovaném a rozšířeném vydání vyšly znovu v roce 1975 pod názvem *O Zlatém zoubčku*.

Konečně v rukopise zůstávají autentické záznamy výpovědí lidí z období okupace a druhé světové války, dále záznamy vyprávění havířů a také poznámky o velikonočních zvycích ve Slezsku.

Z rozsáhlého množství sběrů slovesného folkloru, které Salichová pořídila, byla pro vydání upravena pouze malá část. Jak uvádíme výše, několik pohádek vyšlo v roce 1958 v souboru *Slezské bajky* (některé byly přidány do rozšířeného vydání z roku 1975), pár pověstí je součástí knihy *Ze starých časů. Kronika slezského kraje* (1947) a již zmíněné *Stareňčiny loktuše* (srov. PAVLIŇÁK 2009: 146).

Démonologické pověsti o hastrmanech⁶

Poukázali jsme na to, že v autorčině písemné pozůstalosti je uloženo velké množství nevydaných sběrů ústní lidové slovesnosti, a to včetně záznamů vyprávění s hastrmanskou (tj. vodnickou) tematikou, na což upozornil ve své monografii o životě sběratelky, *Helena Salichová* (2009), také Petr Pavliňák (PAVLIŇÁK 2009: 145–146). Jmenovitě se jedná o složky s názvy *Hasrmani* a *Vyprávění o hastrmanech z Polanky*. Kromě zmiňovaných se v pozůstalosti nacházejí sešitky s pověrečnými povídkami a pověstmi o různých dalších, povětšinou démonologických bytostech (ohnivých mužích nebo bludičkách aj., včetně hastrmana), anebo výhradně se záznamy vypravování o hastrmanech. Mimo to několik upravených hastrmanských pověstí a pověrečných povídek najdeme ve složkách *Slezské bajky* a *Slezské pohádky, bajky a pověsti* (varianty I.–V.).

Vyprávění o hastrmanech z Polanky je souborem asi sto padesáti rukopisných záznamů, datovaných k počátku dvacátých let dvacátého století. Záznamy spolu souvisí tematicky – jedná se o příběhy, ve kterých vystupuje postava vodníka (hastrmana). Některé z příběhů jsou opatřeny údaji o vypravěči (jméno a věk) a místě pořízení jejich záznamu. Většina vyprávění nemá název, výjimkou jsou pohádky o hastrmanech z Kyjovic (PAVLIŇÁK 2009: 146).

Složka *Hasrmani* je kolekcí více než sta lidových pověrečných pověstí o vodních. ⁷ Nalezneme v ní převážně strojopisné záznamy, ale také několik záznamů

6) Můžeme rozlišovat termíny démonologická (pověrečná) pověst a pověrečná povídka. Oba tyto žánry jsou definovány podobně (srov. BENEŠ 1990: 288–290 a SIROVÁTKA 1998: 58 nn). Konkrétně Beneš hovoří o pověrečné povídce jako o „přechodném mezistupni mezi pohádkou (převážně kouzelnou) a pověstí“ a doplňuje, že pověrečné povídky bývají označovány jako démonologické pověsti a jsou součástí pověstových výzkumů (BENEŠ 1990: 288). Hranice mezi oběma žánry je neostrá, proto se v případě textů Heleny Salichové hůře rozlišuje, zda se jedná o démonologické (tj. pověrečné) pověsti, nebo o pověrečné povídky. Pro zjednodušení se tedy při označování jejich záznamů lidových vyprávění o hastrmanech přikláníme k užívání termínu pověrečná pověst.

7) Ve Slezsku bývá tato postava známější pod regionálními označeními hasrman, případně hastrman.

psaných ručně. Velká část rukopisných textů má však ve složce také svůj strojopis; některým záznamům chybí začátek, nebo naopak závěr. Většina stránek je číslovaná (převážně ručně), mnoho z nich je ale očíslováno vícekrát (ručně i strojově), některé naopak nejsou očíslovány vůbec. Ve velkém množství strojopisných textů se nachází poznámky vepsané autorčinou rukou, některá vyprávění jsou Salichovou přeškrtnuta. Několik textů ve složce se opakuje vícekrát, pár z nich je tematicky seřazeno (objevují se tu vyprávění o hasrmanovi ve mlýně, o hasrmanovi, který šije boty při měsíčku, o hasrmanovi, který lidi topí, anebo straší, dále vypravování o veselých kouscích, které hasrman provádí lidem, ale také o hasrmanovi, který lidem pomáhá, o hasrmanovi s lidmi na poli nebo na louce, s pasáčky koní či krav a s rybáři a konečně o hasrmanovi, který se proměňuje ve zvířata). Jejich výběr Salichová vždy komentuje úvodní větou, za kterou následuje série příběhů na dané téma, např.: „Ve mlýně býval hasrman častým hostem“⁸ nebo: „Hasrman se také uměl proměnit v různá zvířata, jak jsem se o tom zmínila. Ale nikdy nevzal na sebe podobu ovečky, která představuje Beránka Božího, nebo holuba, který je obrazem Ducha svatého. Se zvláštní zálibou se proměňoval v bílého koně.“ Vyprávění jsou zaznamenána v dialektu a neznámá slova jsou občas opatřena vysvětlivkami (u některých slov se objevuje pouze číselný odkaz, avšak vysvětlivka nikoliv), úvodní věty vyprávění jsou však psány častěji ve spisovném jazyce. Záznamy občas obsahují poznámky psané červenou pastelkou (škrty některých vyprávění, údaj o tom, kam jaký příběh zařadit), které jsou pravděpodobně zaznamenány druhou osobou (redaktorem či někým jiným, kdo Salichové pomáhal příběhy sestavit do určitého celku).

Texty obsažené ve složce *Hasrmani* jsou v podstatě zápisy lidových pověstí zapsané tak, jak je Salichová slyšela od vypravěčů. Jak jsme zmínili výše, autorka tu zachovala původní podobu vyprávění (texty jsou zaznamenány v nářečí, některá slova jsou psaná foneticky, např. *Istebnik*, *gdosi*) a doplnila je úvodními větami (psaných spisovnou češtinou, nebo opět dialektem: „Tětka Vašicova z Tisku dycky povědali, co se jim raz stalo [...]“), případně je rozdělila do tematických sekcí („Vypravovala jsem Vám dosud jen veselé kousky, ale musím Vám povědět, že hasrman by nebyl hasrmanem, kdyby nevyváděl též kousky zlé. Zbavoval lidi života, poslyšte, jakým způsobem“). Vzhledem k původnímu ústnímu podání pověstí se v záznamech nachází také velké množství vulgarismů.

Co se týká postavy vodníka, je tu popisován především jako nadpřirozená bytost, která lidi ráda škádlí a špásuje s nimi. Velmi často jim provádí různé

8) Veškeré příklady uváděné v následujících kapitolách pocházejí ze složky U 3069 AP písemné pozůstalosti Heleny Salichové.

naschvály, kterými je občas děsí (proměňuje se v dobytek nebo rybu, rozpoutá v lesním potůčku, kde si žena oplachuje sukni, vír apod.). Někdy však hasrman lidi topí a v příbězích s ním se objevují i další motivy krutosti. V takovém případě Salichová nevynechává drastické pasáže (např. popisy topení obětí a utopených, zmínku, jak řezník usekl vodníkovi prst, motiv dočervena zbarvené vody, která symbolizuje krev potrestaných dcer, apod.). Zřídka je tu hasrman popisován jako ten, kdo lidem pomáhá (viz dále).

Zastavme se u toho, jaká osobní jména či oslovení a místní pojmenování se objevují ve výše popsaných folklorních záznamech Heleny Salichové.⁹ Na základě jejich výskytu jsme schopni určit, od koho Salichová vyprávění zaznamenávala nejčastěji, zda se jednalo spíše o ženy, nebo o muže, a také je možné se dovědět, jakého byli věku. V souvislosti s výskytem toponym je možné zjistit, jaké oblasti jsou frekventovaně zastoupeny, a konečně se můžeme také pokusit datovat přibližnou dobu vzniku textů (tj. které byly pořízeny již před rokem 1923 a které později).

Osobních jmen a toponym se v námi zkoumaném materiálu vyskytuje četné množství. Jednak je užívá sama Salichová, jednak je v hojné míře uvádějí vyprávěči. Lze konstatovat, že osobní jména i místní pojmenování odkazují k regionálnímu prostředí (viz dále).

Salichová zaznamenala u většiny vyprávění vlastní jméno vyprávěče (někdy celé, někdy jen jeho příjmení), které doplnila o oslovení „stryk“ nebo „tětka“, jimiž se oslovovali dospělí lidé, ale také příbuzní, a užívalo se jich při oslovování hospodyně či hospodáře (VYHLÍDAL 1900: 143); případně se jednalo o oslovení staříček/staříček či stařenka („Staříček Antonín Berger z Polanky vypravovali: [...]“; „Tětka Vašicová z Tisku dycky povědali, co se jim raz stalo: [...]“). Užití těchto oslovení někdy zpřesňuje přibližný věk vyprávěče. Jako tětku a stryka označuje Salichová dospělou ženu nebo muže blíže neurčeného věku a jako stařenku a staříčka/staříčka člověka starého cca 90 let a výše. Řidčeji Salichová použila spojení „starý stryk“ nebo „stará tětka“ ve smyslu starý muž či žena. V ojedinělých případech uvedla Salichová u oslovení staříček/staříček, stařenka konkrétní věk („V Kameňaku v tym mlyně u Istebnika, vypravovali devadesátiletá stařenka Perníková, tam měli hasrmana [...]“). Je potřeba dodat, že pokud o někom jako o staříčkovi či stařence hovořil sám vyprávěč příběhu, mluvil o svých prarodičích („Moje stařenka byli z Klokočova, vypravovali staříček

9) Máme na mysli složku *Hasrmani* (U 3069 AP).

Kovalčík z Polanky [...]“); ve Slezsku se oslovení staříček a stařenka ve smyslu dědeček a babička totiž běžně užívala.

Vlastní jména užívá Salichová v případech, kdy zmiňuje zdroj vyprávění („Stařenka Rozsypalová ze Vřesiny vypravovali [...]“; „Tětka Vašicova z Tisku dycky povědali, co se jim raz stalo [...]“). Naproti tomu jejich užití vypravěči má více funkcí. Zaprvé se samozřejmě jedná o pojmenování osoby, již se vyprávěný příběh stal, nebo která v daném příběhu vystupuje („Stařenka Jaskulová z Těžkovic vypravovali, co se jim jednou stalo [...]“; „Na tym mlyнку Klapuchovym tež měli hasrmana“, vyprávěli stryk Kvasny z Polanky, „a to mi povědál Gelnar Anton, že v noci taku něplechu robil, že dycky museli do dědiny utěc na noc“). Zadruhé vypravěči popisují pomocí vlastních jmen místo a prostředí a vytyčují určitou oblast, kde se událost odehrála („Ja sem z tej chalupky kaj je Štyber naproti škole. Ten Berger zašel ež tam k Šofrovi. [...] Od kříža šel Berger k Jaškovi – ale tehďaj tam něbyl Jašek pekař, byla tam dřevjana chalupa a kaj je včil řeznik, tam něbylo nic“). Takový popis místa je užíván ve vyprávěních velmi často a může svědčit o jisté semknutosti společnosti – lidé se orientovali, kde kdysi kdo bydlel a kde bydlí v současnosti. Velmi málo jsou v textech užívány zdrobněliny či hypokoristika (tětka Jaskulka, stara Šebestka, tětka Krlinka) a používají je především vypravěči.

Po prostudování záznamů zařazených ve složce *Hasrmani* lze taktéž tvrdit, že Salichová zapisovala vyprávění ve vcelku vyrovnaném počtu jak od žen, tak od mužů. Na základě frekvence výskytu některých osobních jmen v příbězích můžeme s jistotou říci, že nejvíce vyprávění zařazených do této složky získala od pana Hajduka z Přívozu (uveden záznam: stryk Hajduk z Přívozu) a od pana Kvasného z Polanky nad Odrou (uveden záznam: stryk Kvasny z Polanky). Není však vyloučeno, že také od jiných vypravěčů zaznamenala Salichová více vyprávění, ovšem ne u každého příběhu důsledně zapsala, která konkrétní osoba je vypravěčem, proto nemůžeme s jistotou určit ani další údaje. Zvláště nejednoznačně vyznívá, zda se u více po sobě jdoucích vyprávění nejedná o téhož vypravěče.¹⁰

Určit zdroj vyprávění není snadné ani v případě zápisu příběhů, které jsou převyprávěny ve třetí osobě. Nejsme schopni s jistotou říci, jestli se jedná o svědectví konkrétních lidí, které Salichová pouze převyprávěla ve třetí osobě, anebo se jedná o vyprávění někoho jiného – na začátku takových vyprávění totiž není uveden přesný záznam o tom, kdo příběh vykládá, a je tedy sporné,

10) Jen v některých případech je záznam zapsán tak, že u prvního příběhu je uvedeno jméno vypravěče a odkud byl (například „vypravovali staříček Kovalčík z Polanky“) a u vyprávění následujícího se objevuje poznámka, že ta samá osoba pokračuje ve vyprávění („V Polance tež utopil pacholka“, pokračovali staříček [...]).

zda člověk, který se s hasrmanem setkal, je skutečně také vypravěčem události (viz výše úryvek z vyprávění stryka Kvasného, který vykládá o zážitku Antona Gelnara). Pro názornější vysvětlení srovnáme úryvky záznamů dvou vyprávění, kdy jedno z nich začíná:

„Kyjovský hasrman z Mostisk měl na devět mil obchodu. Chodil až do Skřipova a Kylešovic topit lidi. Stryku Bzonkovi, kteří měli gvelb¹¹ v Kyjovicích pochybělo jedenkrátě soli. Museli pro ni až do Opavy, takový kus cesty. Tak se stryk vydali na cestu, a když přišli do raduňské Hůrky, potkali tam kyjovského hasrmana z Mostisk [...]“

Druhé je uvedeno takto:

„Stary Besta pasaval na Stanovskym koně v noci, vypravovali stryk Kvasny dále, un tam služil na Plankovych gruntě. [...] tam v rohu byl velucny dub a to mi dycky ten Besta povědal, že pod tym dubem hasrman sedoval.“

Užívaná toponyma vyprávění lokalizují do určité geografické oblasti. Z jejich užívání vypravěči vyplývají údaje o tom, kde přesně se sami pohybovali, anebo jak se na určitá místa dostaly osoby, o nichž vyprávějí (kam chodily na úřad, za prací, na jarmark či k muzice nebo kam se například přestěhovaly kvůli sňatku apod.), někdy i skutečnost, odkud a od koho příběh znali:

„O čem vám budu vypravovat, zažili muj prastařik, povídál jeden stryk z Poruby. ‚Chodili do Vitkovic do roboty‘; ‚Vypravovali jeden stařiček z Polanky: ‚Od taty mojeho taty ten stařik byli rybařem a chodili na ryby ku splavu na Odře. A to ten oderský hasrman s nima veřejně chodil jako s kamaradem a s nima ryby chytal. Jak raz ty ryby chytali, pravi ten hasrman: ‚Viš co, ty Zrzo, zajdeš mi do Klimkovic do masařa pro maso.‘“

Někteří vypravěči užívali v případě pojmenování určitého místa výjimečně také tzv. nestandardizovaná toponyma („Přechadzali akorat z tiskovskej strany na našu. V tym místě byla studenka; pravja tam ‚Kolik““).

Zaměříme-li svou pozornost na vypravěče, kteří jsou konkrétně jmenováni na začátku určitých vyprávění, zjistíme, že nejvíce záznamů ze složky *Hasrmani* pochází od vypravěčů z Kyjovic a Polanky nad Odrou (devět z Kyjovic, deset z Polanky). Velmi často se zde objevují také vyprávění z Přívozu, Vřesiny a Po-

11) Jde o obchůdek s potravinami.

ruby (kolem pěti vyprávění z každé zmíněné oblasti), méně z Tísku, Těškovic, Klimkovic, Velké Polomi, Pusté Polomi a ze Lhoty (není zřejmé, zda z Horní Lhoty, anebo z Dolní Lhoty).

Díky toponymům je možné také lépe zjistit, kde se lidé s vodníkem setkávali. Dovídáme se, že každá vodní plocha měla jiného hasrmana („Nejen potok Setina v Kyjovicích pod Zahumením a Porubka v Mostiskách měly svého hasrmana, ale i studánky v hájích měly svého zeleného chlopka. Byl jeden dokonce i na Žlabech, kde stojí zázračný obrázek Matky Boží“), někdy má jeden hasrman větší dosah a ovládá více vodních ploch („Kyjovský hasrman z Mostisk měl na devět mil obchodu. Chodil až do Skřípova a Kylešovic topit lidi“). Často se tu mluví o hasrmanovi obývajícím menší vodní plochy, jako jsou vodní toky u mlýna, říčka:

„Staříček Bzonek [...] byli z toho mlýna za Hlubotcem [...] Staříček nam dycky povědali, že k nim dycky do mlýna chodil hasrman [...]“

ale i potůček v lese:

„Jedenrazy sem šla do tych lesuv nad panskym mlynem. [...] Idu přes mostek a pravim se, že se v Setině leknici¹² kole spodku vymašu¹³ a kuřatka¹⁴ umyju. Vody bylo enem malutko v potoku. Udělala sem v pisku dulek a do něho dala huby a machala. Naraz se přihrně voda a začala mi všecko brať. [...] To byl hasrman, ničeho nic.“

Nejčastěji se však v příbězích mluví o oderském hasrmanovi, např.:

„I v Odře býval hasrman a staří havíři měli s ním nejedno setkání. Tak vypravovali stryk Vevjora jaké měli s tím dobrodějem zkušenosti [...]“; „Tu jedna stařenka přinesli svčenu vodu a krávu tou svčenu vodou pokropili. Kráva najednou bez pomoci vyskočila z bařiska ven. Zároveň cosi plesklo do vody a udělalo ‚čach‘, a ‚žblunk‘ a ‚chachacha‘. To byl oderský hasrman.“; „Staříček Kovalčík vypravovali o oderském hasrmanovi.“

V případech, kdy užívá toponyma Salichová (v úvodu vyprávění), jsme s to určit konkrétní místa sběru, je tedy možné spekulovat o jejich přesnější dataci. Již jsme uvedli Pavliňákovo tvrzení, že Salichová pořizovala do roku 1923 své sběry

12) Myšleno sukni.

13) Vymáchám, anebo vyperu.

14) Jedná se o druh hub.

v Kyjovicích a okolí a od roku 1923 navíc v okolí Polanky nad Odrou a Klimkovic. Ve složce *Hasrmani* se zhruba ve stejném počtu vyskytují pověrečné pověsti z Kyjovic a okolí, stejně jako z okolí Klimkovic a Polanky nad Odrou. Na základě toho vyplývá, že asi stejný počet záznamů pověstí zařazených ve složce *Hasrmani* je starších než z roku 1923 a stejný počet je novějších než ze zmiňovaného roku (případně přímo z roku 1923); eventuálně mohly být všechny zápisy pořízeny až po tomto roce.

Vodník jako dominantní postava slezského slovesného folkloru

To, že se v záznamech slovesného folkloru pořizovaných Helenou Salichovou objevuje nejčastěji postava vodníka, není náhodou. Tato nadpřirozená bytost se totiž ve folklorní tradici Slezska vyskytovala nejčastěji, což zřejmě souviselo s četným výskytem vodních ploch na tomto území. Ostatně jak je patrné ze zmínek uváděných výše, vodník se objevoval snad v každém vodním toku, v jezírkách i v lesních studánkách.

Na postavu vodníka se odborně zaměřovali jak čeští badatelé (např. etnoložka Dagmar Klímová či literární teoretik Pavel Šidák), tak badatelé polští (např. folkloristka Dorota Simonides). Co se týká původu této postavy, většina zmíněných odborníků se shoduje na tom, že se vodník objevuje nejvýrazněji u západních Slovanů, nejvíce pak na území Slezska (což zdůrazňuje zejm. Simonides). V čem se ovšem jejich názory rozcházejí, je otázka národního původu této bytosti. Nutno podotknout, že postavu mužského vodníka, tedy takového, jakého známe v Česku, znají pouze národy slovanské (zmiňovaní západní Slované, ale také východní, ze Slovanů jižních se podobná postava objevuje pouze ve Slovinsku), méně se objevuje také v Německu či v příhraničních oblastech Rakouska. Pavel Šidák je toho názoru, že vodník je postava vázaná k českému prostředí, odkud se pak náměty s touto postavou šířily do jiných okolních zemí, mj. do Německa či na území Rakouska do oblastí, které geograficky sousedí s českými zeměmi.¹⁵ Naopak Dorota Simonides tvrdí, že se jedná o postavu původem z Polska.¹⁶ Ať už je vodníkův původ jakýkoliv, nelze mu upřít úzké sepětí ze slezským regionem, v čemž nás utvrzuje také tvrzení Dagmar Klímové, která Slezsko považuje za možné „centrum středoevropských podání o vodníkovi“ (KLÍMOVÁ 1972:

15) Viz ŠIDÁK 2018.

16) Srov. SIMONIDES 1984.

140).¹⁷ Vodník se vyznačuje určitými charakteristickými rysy. Má specifickou podobu, jedinečné jsou i jeho projevy či chování a rovněž okruh činností, které vykonává. Zaměříme se na to, jak je tato postava zobrazována ve folklorních záznamech pořizených Helenou Salichovou, eventuálně jaké látky se ve sběratelčiných zápisech nacházejí. Budeme srovnávat s poznatky z odborné literatury (Šidák, Simonides) a pokusíme se poukázat na případné zvláštnosti, které se v jiných záznamech pověstí o vodníkovi, pocházejících ze Slezska, potažmo z celého území Česka neobjevují.

Vodník, v záznamech Heleny Salichové označovaný jako hasrman, méně hasrman, je nadpřirozená postava, která obývá vodní plochy a je schopna ovládat vodní živel. Má moc nad vodou v rybníce či řece, ale také lesní studánce, potůčku anebo kaluži. Podle vyprávění zaznamenaných Salichovou se lidé ve Slezsku velmi často setkávali s hasrmanem na řece Odře (řeceno výše). Tradičně bývá zobrazován jako muž oblečený zpravidla do zelených šatů (v polské části Slezska i červených), může mít také zelenou kůži či vlasy. Jeho sepětí s vodním živlem signalizuje neustále kapající voda z oblečení (nejčastěji ze šosu kabátu): „Měl na sobě [hasrman] vždycky zelené šaty, se šosu mu kapala voda [...]“, vzhled jeho rukou a nohou občas připomíná končetiny žáby, nebo kachny. Na českém území Slezska se často setkáváme s vodníkem, který mívá místo nohou koňská kopyta („[...] [stará Fešarka] podívala se mu na nohy. Měl koňské kopyto“). Ojedinele vodník vystupoval také jako strašidlo či duch („A najednou – z ničeho nic – před stavením Bestovým stojí zas to bílé strašidlo“), případně pouze uplatňoval svou moc, ale nezjevil se (např. vytvářel ve vodě děsivé zvuky připomínající hrabání hráběmi po kamenech nebo vytvořil v potůčku vír, který pak ženě odnesl houby apod.).¹⁸

Mezi schopnosti, které vodník nejčastěji využívá v konfrontaci s člověkem, patří schopnost proměňovat se, a to jak ve zvířata (ponejvíce bílého koně, rybu, kachnu, krávu, černého psa či žábu¹⁹ ad.), tak v lidské bytosti (nejčastěji děti, případně předáky, myslivce ad.) či věci (balonek, panenku, fajfku, pentli aj.). Svě podoby mohl vodník rychle střídat, jak dokládá např. jedno z vyprávění zaznamenaných Salichovou, ve kterém se vodník během zápasu s lidským chlapcem proměnil z malého chlapečka v obrovského muže: „[...] začali synka mlátit hlava nehlava. Jak jej po třetí uhodili, tak z něho urostlo takové velké chlopisko jako

17) Viz také KLÍMOVÁ 1972: 130–153.

18) Taková podoba vodníka však není charakteristická pouze pro záznamy pořizené Salichovou, resp. pro pověsti z oblasti Slezska. Bližší na ni upozorňuje např. také Šidák (ŠIDÁK 2018: 50).

19) Tuto podobu na sebe brávala častěji vodníková žena.

strom [...].“ V záznamech pořizených Salichovou vystupuje vodník proměněný v bílého koně (jak sama sběratelka poznamenala, vodník se v něj proměňoval „se zvláštní zálibou“), krávu či tele, rybu, méně pak v černého psa, najdou se tu však i vyprávění, ve kterých na sebe vodník bere podobu srny, ojediněle také lučního koníka nebo vrány: „Naraz sem na tym tarase²⁰ chytil konika co po luce skaču takeho. Nale, to byl ně konik, ale kuň, oto jak ruka dluhy, tak velke koniky něbyvaju.“ Salichová navíc podotýká, že ať už se hastrman proměňoval v jakákoliv zvířata, nikdy na sebe nemohl vzít podobu holubice nebo beránka, protože se v obou případech jedná o symboly spojené s křesťanskou vírou: „Hasrman se také uměl proměnit v různá zvířata, jak jsem se o tom zmínila. Ale nikdy nevzal na sebe podobu ovečky, která představuje Beránka Božího nebo holuba, který je obrazem Ducha svatého.“ Vodník proměněný ve zvíře potom obvykle člověku prováděl různé naschvály, např. nechtěl pokračovat v cestě z jarmarku, kde si ho v podobě krávy koupil sedlák, jako luční koník pokousal chlapce atp. Často tak činil pro své vlastní pobavení („Jalůvka běžela úprkem do kopce [...] štířila se dolů na stryka a volala: ‚Chachacha, ošidil sem stareho valacha!‘“).

Vodník také mohl lákat člověka k vodě pomocí různých předmětů, které nastražil poblíž vody, nebo rozházel přímo na vodní hladině. Známa jsou vyprávění, kdy vodník láká dívky na barevné pentle. U Salichové najdeme i zajímavý motiv zlatých prstýnků, které vodník nastraží na hladinu, aby nalákal pasáčky dobytka: „Tu se naraz z ničeho nic зробily na kamplu²¹ prstenky, ale takove jako opravdove, takove jako se nosa na ruce a pěkne, hrubě pěkne, zlate, stříbrne a s drahyma očkoma [...].“

Ve slezské pověstové tradici můžeme najít rozsáhlé množství pověstí, z nichž je patrné, že vodník žil běžný život jednoho z členů rodiny žijící na venkově. Nejinak je tomu v záznamech Salichové – stejně jako lidé i vodník pomáhal s běžnými pracemi, jako bylo např. žnutí trávy, ale také např. rád sedával a vybavoval se s pracujícími na poli či s rybáři, kouřil fajfku apod. I přes jeho sblížení s lidským světem si však člověk uvědomoval vodníkovu jinakost a věděl, že je třeba znát možnosti, jak se před vodníkem ochránit či jak se při konfliktu s ním bránit. Jako většinu démonologických bytostí také vodníka dokázala zahnat modlitba, anebo některý z náboženských předmětů, jako byl růženec či škapulíř. V pověstech pořizených Salichovou se setkáme také s motivem zpěvu písničky s náboženskými motivy: „Začal zpívat: ‚Ma duše, skovaj se nepřítel bliži se, ja sem se skovala do pěti ran Krysta pana, něbojim se.‘ My smy všeci

20) Hráz či svah zpevněný kameny.

21) Myšleno v tůni.

začli s nim: „Ty Krystove rany, to su moje brany, aby ve dňo v noci neměl ku mě moci ten djabel pekelný.“ V několika slezských pověstech, včetně těch zapsaných H. Salichovou, najdeme mj. zmínky o tom, že vodník dokonce nesnesl ani znamení kříže: „Když měli synci ohníček, přes nějž kladli dřívka křížem, hasrman jim narovnával dřívka na rovno, protože kříž nemohl vidět.“ Jak dále vyplývá ze záznamů H. Salichové, pokud se věci či zvířata přežehnaly, anebo se nechaly vysvětit, byly před vodníkem chráněné, např.: „Kdyby byl sedlák udělal nad hnojem kříž, tak by byk na poli zůstal,“ nebo: „Chtěl chleb, ale jid enem suchy, ni s maslem, bo do masla daval prvej hospodyně svěcenu sul,“ nebo: „A tak jim gdosi poradil, aby dali rybník kolem dokola vysvětit [...]“ Kromě toho bylo možné vodníka např. zahnat lipovým proutkem²².

Je poměrně nesnadné říci, jaký je vodníkův charakter, jelikož ve folkloru bývá zobrazován jako postava zlá, ale stejně tak jako postava kladná, dokonce idylická. Šidák navíc upozorňuje, že v některých případech může stát vodník také mimo etické hodnocení. Zvláštní etická role vodníka je podle Šidáka role tzv. vykonavatele osudu – vodník ví, kde se má kdo utopit, a má právo topit. Také tuto roli zastává v několika vyprávěních zaznamenaných H. Salichovou: „[...] ešče dněsaj musim byt v Holomucu a utopit jakehosi Kučeru.“

Vodník z českého Slezska vystupoval ve vztahu k člověku častěji jako zlý, což opět dokazují také záznamy pořízené Salichovou. Obvykle lidi děsil, někdy on samotný, případně proměněný ve zvíře nebo člověka, jindy pouze působením své síly. Výše jsme zmínili, že tak mnohdy činil pro své vlastní pobavení. Méně často vodník připravoval lidi o život: „Vypravovala jsem Vám dosud jen veselé kousky, ale musím Vám povědět, že hasrman by nebyl hasrmanem, kdyby nevyváděl též kousky zlé. Zbavoval lidi života, poslyšte, jakým způsobem.“ V některých případech tak konal ze msty: „Jednou pacholek vzal kocoura a hodil jim po hasrmanovi. Hasrman utíkal ze mlýna a volal: ‚Dočkaj, šak ja se ti pomstím, ež pojeděš se mlivem.‘ Za jakýsi čas jel pacholek se mlivem a hasrman mu zastavil koně a, v takej malej kalužce ho utopil [...],“ jindy však motivace jeho jednání nebývá blíže vysvětlena (viz výše). V lidové tradici však najdeme také zmínky o vodníkovi, který lidem pomáhá. Také u Salichové se objevují záznamy, v nichž vodník např. pomáhá ženám při práci na poli:

„Některé roby vyprávěly o hasrmanovi, jen dobré, a tvrdily, že ubližuje jen tomu, kdo i jemu něco

22) Vůbec výrobky z lipového dřeva mohly oslabit, nebo zcela potlačit vodníkovu moc. Např. v jedné z pověstí zaznamenaných H. Salichovou se uvádí, že pacholek dokázal zkrotit vodníka proměněného v koně tím, že mu přes hlavu přehodil ohlávku z lipového lýka.

provedl, ale jinak, že dovede člověku pomáhat, a že to samy zažily. Když chodívaly na louky na trávu, často si jí tolik do travnic navázaly, že se potom nemohly s břemenem na nohy postavit a naříkaly: ‚Och, bože, bože, kerak ja stanu, dy tu něni žadneho, co by mi břemeno zadvihnul.‘ Naráz, kde se vzal, tu se vzal, hasrman stál u tětky [...] ‚Počkajtě, ja vam pomozu‘, pravil hasrman a pomohl robě s nůši na nohy.“

Z některých citací uvedených výše je patrné, že vodník byl často vnímán jako bytost, která lidem ubližuje jen tehdy, pokud jí ublíží oni sami. Ve folkloru se hojně objevuje také motiv vodníka, jenž štědře odměňuje člověka za prokázané dobrodiní. Ani u Salichové není tento motiv výjimkou – hasrman např. obdaroval zlatem ženu, která šla jeho dítěti za kmotru, nebo muži, jenž mu donesl maso od řezníka, nahnal do sítí ryby apod.

Šidák tvrdí, že vodníkův charakter je ambivalentní, což v podstatě dokládají výše doložené příklady. Z duality dobro-zlo vychází také další specifický rys postavy vodníka, a sice jeho polyfunkčnost – vodníka totiž nemůžeme, na rozdíl od jiných mytologických postav, definovat na základě funkce, kterou vykonává v příběhu (ŠIDÁK 2018: 64–65).

S výše zmíněným pak může souviset i vodníkovu začlenění do křesťanského světa. Podle Šidáka se v tomto případě jedná o prolínání pohanských představ s křesťanstvím (tzv. křesťansko-magický synkretismus). Na jedné straně se vodník, podobně jako jiné mytologické postavy chápané v křesťanství jako ďábelské, vyhýbá náboženským, respektive křesťanským projevům. Jak bylo zmíněno, lze se před ním ochránit např. nošením předmětů spojených s křesťanským náboženstvím, jako je růženec aj., ale také je možné zahnat jej modlitbou či jménem Božím; vodník se také např. nepohybuje u kostela, ve výjimečných případech ani nestrpí znamení kříže atd. Na druhou stranu však vodník křtí své děti, tj. podrobuje je tradičnímu křesťanskému rituálu. S tím souvisí frekventovaný výskyt motivu křtu vodnického dítěte, spojeného s vodníkovou ženou proměněnou v žábu, která v této podobě hledá v lidském světě kmotru svého dítěte. Ten se objevuje také ve vyprávěních z území Slezska, nevyjímaje ta zapsaná H. Salichovou. Dodáváme, že podle Pavla Šidáka vodník křtil své děti proto, že vztah mytologických bytostí (mj. i vodníka) jakožto představitelů pohanství byl sice vzhledem ke křesťanství negativní, avšak na druhou stranu vodník toužil stejně jako jiné bájně bytosti po křtu a spasení (ŠIDÁK 2018: 52).

Ve Slezsku se frekventovaně objevovalo několik látek s vodnickou tematikou a mnohé z nich najdeme také v záznamech pořizovaných H. Salichovou. Předně se

jedná o vyprávění o hasrmanovi šijícím za svitu měsíce boty.²³ Dalšími populárními vyprávěními jsou ta, v nichž se vodník proměňuje v koně anebo v rybu, ale také ta, ve kterých navštěvuje mlynáře, nebo lidi pracující na poli či na pastvě. Oblíbené byly také příběhy, v nichž vodník nakupuje maso u řezníka. V posledních zmíněných se velmi často vyskytuje motiv trestu, nebo naopak odměny následující podle toho, jak se člověk k vodníkovi zachová. Konečně byl populární také příběh o vodníkovi a jeho třech krásných dcerách, jež vodník usmrtí za to, že se pozdě vrátí z večerní zábavy.

Na základě zkoumání záznamů pověstových vyprávění pořázených Helenou Salichovou, uložených ve složce *Hasrmani*, docházíme k následujícím závěrům: Salichová potvrzuje, že vodník obýval téměř každou vodní plochu, nejčastěji se v jejích záznamech objevují zmínky o vodníkovi z řeky Odry, což pochopitelně souvisí s regionem, ve kterém sběratelka pořizovala své zápisy vyprávění. Odra je totiž nejvýznamnějším vodním tokem Slezska. Vodníkův vzhled i jeho pojmenování se ve zkoumaných pověstech nevyvíkají tomu, jak jsou zachyceny ve slezské pověstové tradici (mužská postava spojovaná se zelenou barvou a s atributy vodních živočichů, případně koně – kopyto). Jednou z jeho nejčastěji využívaných nadpřirozených schopností je schopnost proměňovat se (ve zvířata, ale také v lidi). Je však ojedinělé, že pouze ve vyprávěních pořázených Salichovou najdeme zmínky o proměnách v některá zvířata, ve která se podle pověstové tradice vodník běžně neproměňoval (luční koník anebo vrána). Podobné jsou také funkce, které vodník zastával, a rovněž popis toho, jak při setkání s člověkem vystupoval. Více se projevoval jako postava záporná (nejčastěji si z lidí utahoval, méně je napadal a usmrcoval), avšak mohl také pomáhat (obvykle nosit ženám pokosenou trávu). Také dle pověstí zaznamenaných Salichovou býval vodník přemožen nejčastěji díky křesťanské víře (např. děti zpívají píseň o Kristu a vodník od nich odchází), ale i pomocí lidského důvtipu (vodník je vyhnán ze stavení opicí, kterou tam člověk nastrčí); ve spoustě pověstí nechybí ani náznaky démonického původu vodníka („Roby mu ukrojily chleba a pomazaly máslem. Ale hasrman to nevzal, protože je v másle svěcená sůl, kterou hospodyně dávají před tlučením do máselnice“). Dále je zdůrazňována jeho obrovská síla či neobyčejná moc (např. když pacholek zahnal do vody hasrmana, který si v noci šil boty, a hasrman zapomněl na louce jednu botu; pacholek si k ní dal ušít druhou botu, kterou však brzy prošoupal, kdežto ta hasrmanova byla pořád jako nová), což opět není ničím neobvyklým pro

23) Ovšem jak upozorňuje Simonides, jedná se o pověst známou i v dalších regionech Polska, zvláště v regionu krakovském, který sousedí se Slezskem (SIMONIDES 1984: 78).

slezskou pověstovou tradici. Co bývá v pověstech o vodníkovi zdůrazňováno, je fakt, že člověk mohl být v některých případech tím, kdo jeho chování ovlivnil. Např. z vyprávění o vodníkovi, který navštěvoval mlynáře nebo ženy či muže pracující na poli, je zřetelné, že pokud lidé s vodníkem dobře zacházeli, nechali jej posedět, případně mu něco nabídli (fajfku, jídlo), vodník jim neprovedl nic zlého („Roby se ho [hastrmana] nebály, protože věděly, jak s ním mají mluvit, aby jim neuškodil. Když svačily chléb s máslem a sýrem [...] ukrojily [hastrmanovi] chleba [...]“), někdy jim dokonce na oplátku nabídl protislužbu. Konečně také v záznamech H. Salichové najdeme většinu ve Slezsku rozšířených syžetů s touto postavou.

Z výše uvedeného tedy vyplývá, že Helena Salichová nezaznamenala žádné ojedinělé látky s vodnickou tematikou, také zobrazení vodníka se nijak zásadně neliší od jeho vyobrazení ve slezské pověstové tradici. Na druhou stranu se však v záznamech Salichové projevuje mnoho motivických odlišností – najdeme tu jedinečné motivy zejména při popisech proměny vodníka (zmněny výše), ale např. také návnad, na které vodník lákal člověka do vody (zlaté prstýnky), dále v případech atributů, které mohly zastrašit a zahnat vodníka (náboženská píseň, chléb s máslem se svěcenou solí), občas také při popisech míst, na kterých se vodník mohl nacházet (v lesním potůčku). Lze konstatovat, že prostřednictvím poznání záznamů pověstí Heleny Salichové dochází k obohacení repertoáru vyprávění spojených s postavou vodníka o nevšední motivy.

Závěrem

Poukázali jsme na to, že Helena Salichová byla všestranně talentovaná osobnost, jejíž umělecká činnost je spojena s výtvarným uměním a psaním autorských textů. Angažovala se však i v osvětové činnosti, chvályhodná je jistě její spolupráce na projektu Budujeme Slezsko, díky němuž měly být obnoveny slezské obce zdevastované druhou světovou válkou. Neopomenutelnou zásluhu má Salichová také v oblasti mapování slezského a lašského folkloru (kroje, sváteční tradice aj.), významný je její sběr slovesného folkloru (lidových písní a lidových próz). Konkrétně záznamům slezského prozaického folkloru, přesněji záznamům pověrečných pověstí o vodníkovi, jsme se věnovali blíže, připomeňme si tedy, jaké postupy Salichová při zaznamenávání vyprávění užívala, od koho

a kde příběhy zapisovala a konečně co je pro vodnické pověsti, které pořídila, charakteristické a zda jsou v něčem jedinečné.

Shrneme-li, jak Helena Salichová postupovala při zaznamenávání lidových vyprávění, dojdeme k následujícím závěrům. Ze zkoumání záznamů vyprávění, která jsou zařazena ve složce *Hasrmani*, vyplývá, že Salichová pořizovala sběry pověrečných pověstí o vodníkovi na vcelku širokém území české části Horního Slezska a zapisovala příběhy od četného množství lidí (uvedeno více než padesát různých vypravěčů). Sběratelce tedy nelze upřít, že díky tomu získala rozmanitou škálu syžetů. Na druhou stranu se z hlediska folkloristického zdá být nedostatečným způsob, jakým příběhy zaznamenávala.²⁴ Zjistili jsme, že ze záznamů bohužel není vždy zřejmé, od koho sběratelka dané vyprávění slyšela (nedozvíme se bližší údaje o vypravěčích), v ojedinělých případech dokonce ani nezjistíme, s jakým prostředím (místem nebo oblastí) je konkrétní příběh spjat.

Na základě stavu a případných úprav folklorních záznamů vyprávění o vodníkovi, které popisujeme výše, usuzujeme, že texty zařazené do složky *Hasrmani* zamýšlela Salichová publikovat, ovšem primárně měly být určeny zřejmě pro odbornou veřejnost; pravděpodobně měly vyjít v podobě komentované edice. Salichová texty upravila po stránce jazykové, pokoušela se jednotlivé příběhy tematicky utřídit a opatřit nezbytnými vysvětlivkami, avšak zachovala v nich údaje o vypravěčích (jména, věk), většinou neopomíjela důležitost přesného lokalizování vyprávění a nechala tu zařazené pověsti různé délky. Popis vodníka (hasrmana) tu odpovídá jeho charakteristice, jak ji známe z folkloru: vzhled, schopnost proměňovat se, strach ze všeho souvisejícího s křesťanskou vírou a konečně ambivalentnost jeho povahy. Nejsou eliminovány žádné pasáže, motivy, ani celé příběhy, které by mohly být nevhodné pro určitou skupinu příjemců, k nimž se pověsti obvykle dostávají (tj. pro děti).

Zároveň se ale domníváme, že Salichová zamýšlela několik záznamů zařazených ve složce *Hasrmani* vydat také pro dětského čtenáře.²⁵

Rovněž jsme zjistili, že se v záznamech vyprávění o vodníkovi, které Salichová pořídila, objevují originální motivy, které prozatím nejsou zaznamenány v žádné odborné práci věnující se postavě vodníka (např. Šidák), ale ani slezskému

24) K tomuto problému se dříve vyjádřil např. folklorista Antonín Satke ve své recenzi pohádkového souboru *O Zlatém zouběčku* (viz SATKE 1976: 187).

25) Upravené texty určené dětem se nacházejí ve složce *Slezské pohádky, bajky a pověsti* (inventární číslo U 3092 AP/1–5; dne 5. 1. 2010 určila Vrábliková Anna, Památník Petra Bezruče v Opavě – jde o pět variant složek a v každé z nich se nachází jiný počet textů, ze kterých jsou všechny texty totožné). Většina pohádkových textů z této složky vyšla v upravené podobě v roce 1958 jako součást souboru *Slezské bajky, pověstové látky*, včetně těch o hasrmanovi, tu však chybí. Těmto úpravám hasrmanových pověstí pořizovaných Helenou Salichovou se také věnujeme, avšak jinde (BALHAROVÁ 2021b).

slovesnému folkloru, jehož jsou právě pověsti s touto postavou významnou součástí.

Dodáváme, že minimálně zápisy lidových pověrečných próz (zejména ty s tematikou smrti, umírání a posmrtného života), které Helena Salichová pořídila, jsou podrobněji neprobádanou oblastí, jež bezesporu vzbuzuje badatelský zájem a vybízí k dalšímu zkoumání.

PRAMENY

SALICHOVÁ, Helena

Písemná pozůstalost, složka s inventárním číslem U 3069 AP (*Hasrmani*), Památník Petra Bezruče, Opava

LITERATURA

BALHAROVÁ, Andrea

2018 „Literární zpracování démonologických pohádek a pověstí z českého Horního Slezska se zaměřením na vodníka (hasrmana) jako představitele vodního živlu“, in GIGER, Markus – KOSÁKOVÁ, Hana – PŘÍHODA, Marek (eds.): *Proměny kulturní paměti ve slovanském areálu* (Červený Kostelec: Pavel Mervart), s. 51–63

2019 „Водяной в фольклоре и литературе (на примере региона Силезия)“, *Славяноведение*, roč. 6, s. 30–41

2021a *Démonologické (numinózní) pohádky a pověsti z českého Slezska*. Disertační práce (Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta)

2021b „Literární adaptace pověstí o hasrmanovi z českého Slezska“, *Slovo a obraz v komunikaci s dětmi*, roč. 11, č. 1, s. 3–16

BENEŠ, Bohuslav

1990 *Česká lidová slovesnost. Výbor pro současného čtenáře* (Praha: Odeon)

KLÍMOVÁ, Dagmar

1972 „Vodník v českém lidovém podání: Aktuální problémy jeho historického studia“, *Český lid*, roč. 59, č. 3, s. 130–153

MÁLKOVÁ, Iva a kol.

2021 *Literární paměť regionu 1918–2018: (texty, osobnosti, místa)* (Ostrava: Ostravská univerzita)

PAVLIŇÁK, Petr

2009 *Helena Salichová* (Ostrava: Výtvarné centrum Chagall)

„Taras – vysvětlení pojmu“ [online], cit. 31. 5. 2023. Dostupné z: <https://cs.wikipedia.org/wiki/Taras>

SATKE, Antonín

1976 „Helena Salichová, O Zlatém zoubčku. Slezské bajky“, *Český lid*, roč. 63, č. 3, s. 187

SIMONIDES, Dorota

1984 *Śląski horror: o diablach, skarbnikach, utopcach i innych strachach* (Katowice: Śląski Institut Naukowy)

SIROVÁTKA, Oldřich

1998 *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře* (Brno: Ústav pro etnografi a folkloristiku AV)

ŠIDÁK, Pavel

2018 *Mokře chodí v suše. Vodník v české literatuře* (Praha: Academia)

ŠRÁMKOVÁ, Marta

1997 „Slezsko a jeho slovesný folklór“, in *Slezsko a severovýchodní Morava jako specifický region* (Ostrava: Ostravská univerzita – Filozofická fakulta), s. 111–140

URBANOVÁ, Svatava

1984 „Tradice ústní lidové slovesnosti v literatuře na Ostravsku“, in *Tradice lidové slovesnosti v současné literatuře* (Opava: Slezské muzeum – Památník Petra Bezruče), s. 15–23

VRÁBLIKOVÁ, Anna

2014 *Sběratelská a literární činnost Heleny Salichové v kontextu lidové kultury Slezska*. Diplomová práce (Opava: Slezská univerzita, Filozoficko-přírodovědecká fakulta).

VYHLÍDAL, Jan

1900 „Ze života slezských dětí (V kostele. – Pozdravy. – Posměšky. – Škola.)“, in *Český lid* [online], s. 142–148, cit. 24. 6. 2022. Dostupné z: <http://tyfoza.no-ip.com/ceskylid/html/knihy/ceskylid09/texty/0085-0169.htm>

Mgr. Andrea Balharová, Ph.D., Andrea.Balharova@osu.cz, Katedra českého jazyka a literatury s didaktikou, Pedagogická fakulta, Ostravská univerzita, Ostrava, Česká republika / Department of Czech Language and Literature with Didactics, Faculty of Education, University of Ostrava, Ostrava, Czech Republic

Toto dílo lze užít v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrazovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.